

CSABA LÁSZLÓ

A szovjetológiától az új intézményi közgazdaságtanig – töprengések két évtized távlatából

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy összegezzük a közép- és a kelet-európai rendszerváltozások és az ezt tanulmányozók fordultós történetét az elmúlt két évtizedben. Bemutatjuk, hogy a közgazdaságtan egy kevésbé fejlett ága miképp szembesült a tudományág egésze szempontjából is talán legnehezebb értelmezési és alkalmazási kérdéseket fölvető történelmi folyamattal. Megpróbáljuk feloldani azt a rejtvényt, hogy a főáramú megközelítés megismerése és alkalmazása miért nem hozott átütő eredményt sem a térség gazdaságainak, sem magának a tudományszaknak. Megvizsgáljuk a fokozatosság és a reformok kritikus tömege viszonyát. Végül kísérletet teszünk arra, hogy e sajátos szakterület elemzéséből adódó, tartósnak bizonyuló tételeket beépítsük a *fenntartható fejlődés* szélesebben értelmezett, immár főáramú megközelítéseibe.*
Journal of Economic Literature (JEL) kód: G00.

Az átmenettan – a konstruktivizmus és a liberalizmus megszületésén

Eredetileg a második világháború alatt jelent meg Polányi Károly máig nagy hatású munkája, a Nagy átalakulás (*Polányi [1944/2004]*). E könyvben Polányi azt mutatta be, hogy a valószínű piactudomány *egyáltalán nem spontán módon jött létre*, mint azt a neoklasszikus és az osztrák iskola – és a belőlük építkező közkeletű tananyagok – feltételezik. A piactudomány történetileg egy sor erőszakos állami cselekedet révén született és intézményesült szerte a világon. A szovjet birodalom békés kimúlását követően épp ezért – és a piactudományba történő átmenetnek a történelem által igazolt felülről vezéreltsége miatt is – a közéletben és a tudományban egyként kézenfekvőnek tűnt, hogy *a piacokat e térségben és az urbanizált társadalmakban is felülről kell életre hívni*. Az azonban, hogy több évtizedes megszokottságot követően miképp kell e piacokat részben helyreállítani, részben új formáikat meggyökeresíteni, nem volt egyértelmű.

Egyfelől az akkorra főárammá váló, a neoklasszikus szintézisben kiteljesedő elméleti közgazdaságtan az intézményektől eleve elvonatkoztatott (azokat adottnak tekintette, vagy vizsgálódási terepén kívül állónak minősítette). Másfelől a központi államhatalom, amelynek a fentiek szerint a piacot létre kellett volna hoznia, *épp szünetben volt*, míg a gazdasági szereplők piacismerete töredékes, illetve részben hamis is volt. A második gazdaság és a szabálykikerülés tapasztalatai ugyanis egyáltalán nem bizonyultak a valódi piac előiskolájának, mint az több korabeli fölvetésben megfogalmazódott.

* Köszönettel tartozom Erdős Tibor, Györffy Dóra és Szabó Katalin, valamint egy anonim lektor e cikk különféle előző változataihoz fűzött – és nem mindenben megfogadott – kritikai észrevételeiért

A szovjet birodalom összeomlásakor a vizsgált területet érintő ismeretek *két, egymással alig érintkező területen* összpontosultak. Egyfelől a kommunista országokkal foglalkozó szovjetológia (elegánsabban: *area studies*) irodalmában, ahol az érdeklődés és a finanszírozás sajátosságai következtében a biztonságpolitikai, a nyelvi-történelmi és a szociálantropológiai ismeretek voltak jellemzők, a napi politika folytonos figyelésével és kommentálásával társulva. Másfelől a főáramú közgazdaságtan némely – többnyire a térségből elszármazott – képviselője *eseti alapon* foglalkozott a térségben történő események értelmezésével, és rendre megkísérelte a szakma ismereteit a különös terepre is alkalmazni (változó sikerrel). Ez utóbbiból nőtt ki – az 1990-es években a térségben sokszor közderült-ség tárgyává váló – tanácsadói mozgalom is. A főáram felismeréseinek közvetlen alkalmazása az esetek többségében sikertelen, néha káros volt, hisz erre gyakorta tudományon kívüli, ideológiai-politikai szempontok szerint került sor (*Pickel* [2002], *Wilhelm* [2003]). Viszont a térség intimitásait – túlnél is – jól ismerő szovjetológusszakma közgazdaságilag többségében csiszolatlan volt, inkább a nyelvismeret és a történelem/politika állt kiválasztódásuk középpontjában. Amit tudtak, az a nempiaci rendszerek sajátosságaira, nem a piac működésére vonatkozott.

Mivel pedig a tervgazdaság fennmaradását örökéletű adottságnak vélték mindkét körben, ezért ami közgazdasági elemzés készült, az a nempiac megértésre, s nem pedig átalakítására vonatkozott. Az 1920-as és 1930-as évek nyugati egyetemi vitáit a piaci szocializmus változatairól a legtöbben vagy rég elfelejtették, vagy sosem ismerkedtek meg velük tanulmányaik során. Mivel mindez eleve legfőljebb elmélettörténeti kuriózumként volt ismert, a szakmát egészében és világszerte – vagyis nem csak az átalakult államokban – *főlkészületlenül érte*, hogy a geopolitikai fordulat miatt 1989–1991-től már nem a szocializmus megjavítása vagy valamely harmadikutas megoldás kikísérletezése, hanem a valódi piacgazdaság kialakítása, működtetése és a gazdaság ennek megfelelő kormányzása vált napi feladattá.

Elvileg az efféle gyakorlati kérdésekre bőven volt válasz *a nemzetközi pénzügyi szervezeteknél*. Ezek eleve a torzult piacgazdaság, a válságkezelés és a gyenge kormányzat melletti rendteremtés kérdéseiben voltak járatosak. Ugyanakkor már az első négy-öt esztendő tapasztalata kimutatta (*Schönfeld és szerkesztőtársai* [1996]), hogy a nemzetközi pénzügyi szervezetek gyakorlati *folyamatbefolyásoló szerepe rendre igen korlátozott maradt* (a neoliberais diktátumról szóló, máig jellemző közbeszéd ellenére). Nézzük a konkrét példákat!

Ha a legnagyobb országot vesszük, Oroszország katonai értelemben a mai napig szuperhatalom, és ekképpen is viselkedik, vagyis baj esetén közvetlenül az amerikai kormányhoz fordul (átnyúlva a formális kereteken).¹ Az átalakulás másik mintaországa, Csehország alig örökölt külső adósságot, mert a Husák-rezsim idején is megőrizték a hagyományos cseh konzervativizmust. Lengyelország pedig, ahonnan az átalakulás indult, közepes nagyságú, kiemelt állam volt. Ráadásul ekkor már jó évtizede kiírta magát a nemzetközi hitelpiacokról, adósságának átütemezése a nemzetközi külpolitika egyik fontos kérdésévé vált. Magyarország sajátos helyzetben volt, amennyiben 1956-hoz és 1982-höz hasonlóan a fizetőképesség megőrzése központi stratégiai kérdéssé vált. Az Antall-kormány számára ez három fő ok miatt volt így: 1. a külső adósság túlnyomórészt kötvényformában, szétszórt tulajdonban volt, nem volt kivel tárgyalni; 2. az 1990. év finanszírozhatóságát a Németh-kormány egyáltalán nem biztosította, ezért ez a kormányzás teljes energiáját

¹ A rubelválság kitörésekor, 1998. augusztus 19-én például, amikor az IMF küldöttsége javában tárgyalt még Moszkvában, Jelcin elnök személyes megbízottja, Anatolij Csubajsz Washingtonba repült. Ott a külügy- és a pénzügyminisztérium képviselőivel gyors és operatív megoldásokat találtak e nem mindennapi válság kezelésére, felülírva a nemzetközi szervezetek javaslatait. Lásd bővebben az IMF korabeli delegációvezetőjének részletes visszaemlékezését (*Odling-Smee* [2006] 187–189. o.).

lekötő feladattá vált (a fizetőképesség megőrzését célzó nemzetközi támogatáshoz diszkreció); végül 3. az átalakulás stratégiájában a külföldi tőke meghatározó szerepére épített, ezt pedig már a fizetésmegtagadás gondolata is keresztezte volna.² A magyar esetben is a hazai döntések voltak jellemzők, amit egyebek mellett a készenléti hitel 1993. őszi felfüggesztése vagy a Bokros-csomag sok tekintetben heterodox jellege a kortársak számára is kézzelfoghatóvá tett.

Nem a külföld majmolását hiányoljuk tehát. Inkább az a meglepő, hogy az átalakulás kutatói mily³ kevésbé voltak hajlandók a világszerte kialakult új módszerek átvételére és alkalmazására. Ennek tükröképeként viszont a *főáramú közgazdaságtan sem igen törekedett az átalakulás mint egyedi történelmi kísérlet közben mégiscsak megszületett sajátos új felismerések beépítésére*, sőt egyáltalán a tudomásulvételük is töredékes maradt. Az összehasonlító gazdaságtan egyik vezető amerikai fórumán megjelent, éveken át slágernek számító, a legtöbbször letöltött *Djankov és szerzőtársai* [2003] tanulmány például a terület egészének újrafogalmazását ígérve megelégszik azzal, hogy néhány, hagyományosan ismert vitatémát formális módon ad elő. Emellett sem arra nem tesznek kísérletet, hogy ebből egy jobb politikaelemzési keretet hozzanak létre, sem pedig arra, hogy a sajátos terület felismeréseit a főáramba csatolják vissza, akár módszertani, akár elméleti síkon. Eképp a mi számvetésünk is, mint a költő macskája, egyszerre próbál meg egeret fogni „odakünn és idebenn”, vagyis írásunk részint átmenettan, de szándéka szerint és potenciálisan általános közgazdaságtan is, a módszerek és az alkalmazások mikéntjéről az elmúlt években világszerte fellángolt vitákhoz kötődik.³

Végül is a térség korábbi éllóvasainak, mindenekelőtt a balti államoknak, de utóbb Magyarország és Románia, sőt a közös valutát már bevezetett Szlovákia és Szlovénia 2008–2009. évi megrázkódtatásai is arra készíthetik az átalakulást nem csak napi szinten elemzőket, hogy az egész két évtizedes vállalkozásu(n)k eredményeit újraértékeljék. Miközben továbbra sem gondoljuk, hogy a prediktív erő a tudományosság egyetlen vagy akárcsak fő mércéje le(het)ne, az azért meglepő, hogy a tudományos közösség az átalakulás egymást érő összes fordulatára – a tömeges munkanélküliségtől a balti összeomlásig – mily³ kevésbé volt felkészülve. Így persze a közszereplőkre sem oly³ könnyű mutogatni. Az ugyanis sovány vigasz, hogy a nemzetközi szervezetek és a főképp nem a mi térségünkkel foglalkozó nagy egyetemek oktatóit is meglepte mindez.

Miközben némely(!) banki elemző már 2006 óta felhívta a figyelmet a pénzügyi kiskiklás veszélyére, a gyenge és szabályozatlan bankrendszer, valamint a fogyasztási célú magánadósság növekedésének már-már Latin-Amerikát idéző veszélyeire, a hitelkihelyezés szélesebb növekedésének kockázatára (*Tamirisa–Igan* [2008]), e hangok nem jutottak el az üzleti élet, a döntéshozók és a véleményvezérek fülébe. Noha kétségtelenül igaz, hogy az adósság/GDP arány és a pénzügyi közvetítés mélységét mérő számos mutató még inkább elmaradást mutat az egész átalakult térségben, a valutában történő magánadósság elszállása vélhetően szabályozási eszközökkel megakadályozható és megakadályozandó jelenség. *A világméretű pénzpiac lehet ugyan „hatékony”, de nem helyettesíti a szakszerű beavatkozást, főleg a megelőző jellegűt, ami bizonyára kormányzati feladat marad* minden időben és országban, mint tapasztalhattuk, még az Egyesült Államokban is. Ez pedig az átalakult országokban elmaradt, és korántsem csak a Baltikumban.

² Az külön tanulságos, hogy az adósságkönnyítést követően Lengyelország sem a növekedés, sem a tőkevonzás, sem a kiviteli szerkezet javítása terén nem tudott a magyarországinál jobb eredményeket elérni, hanem a külső adósság gyors, de átmeneti növekedése volt megfigyelhető 1995 és 2001 között.

³ Tanulságos, ahogy a formalizmus egyik vezérképviselője, Paul Krugman eljárásának „egyedül üdvözítő” voltát védve, Alfred Marshallt idézve, nyíltan szól arról, hogy minden alkalmazáshoz nélkülözhetetlen az *intuición* – elméleti tanszékeken többnyire lenézett – mozzanata. A cikkre Király Júlia hívta fel figyelmemet (*Krugman* [1998] 1836. o.).

A térséggel foglalkozókat utólag is meglepheti, hogy az érintett országok pénzügyminisztériumai, jegybankjai és kutatóintézetei mily' kevéssé jelezték előre a recessziót egész addig, amíg az már napi tapasztalattá vált. A 2007–2009. évi visszaesés és pénzügyi válság előrejelzése, mértékének, lefolyásának és következményeinek feltárása semmi esetre sem bizonyult könnyebbnek vagy eredményesebbnek világszerte, mint amilyen az 1997–1999. évi kelet-ázsiai és latin-amerikai válságé volt. Ezt úgy is lefordíthatjuk, hogy a tudományos vagy annak vélt ismeretek – különösen a mából visszatekintve – meglehetősen sekélyesnek bizonyultak, amikor a gyakorlat próbáján: a „tesztelésen” átestek, még hozzá a hagyományos és a „korszerű, formalizált” eszközök alkalmazásától nagyjából függetlenül. Ez annál meglepőbb, mert két évtizeddel korábban az intézményi és a mennyiségi elemzés elegyítésével elég jól lehetett előre jelezni azt, hogy a tervgazdaság összeomlására *évtizedes, nem néhány hetes vagy hónapos visszaesést* eredményező helyzetben, belső okokból került sor (*Winiacki* [1986]).

Mindezek alapján lehet értelme és hozadéka, ha a következőkben áttekintjük az elmúlt két évtizedben kialakult „átalakulástan” némely központi tételét. E felismerések általában csak részben következnek a tankönyvi közgazdaságtan bármely változatából. Sokkal inkább a gyakorlat elemzésének, megfigyelésének és alakításának során végbement kísérletek és tévedések eredőjeként kristályosodtak ki, ahol a téziseket és az antitéziseket kísérelték(tük) meg több-kevesebb sikerrel általánosítani és a makroökonómiai ismeretanyagba építeni. Épp ezért a következőkben sem a szokásos tankönyvi felépítést követjük, hanem funkcionálisan, a főbb kérdések köré csoportosítjuk mondandónkat, majd a végén visszatérünk az elméleti általánosítás lehetőségéhez.

A fokozatosság, a késleltetés és a szándékolatlan hatások

Az átalakulás egyik leghevesebben vitatott kérdésköre kezdetektől fogva az volt, hogy milyen ütemben és milyen körben alakul(jon) át a rendszer. Ebbe beletartozik a gazdasági és a politikai változás – különösen a politológiában sokat taglalt – egyidejűsége, az egyes intézkedések célszerű ütemezése, a köztük fennálló szinergia vagy épp annak hiánya (például a stabilizáció és a demokratizáló reformlépések egymást gyakorta keresztező jellege). E vita a dolgok természetéből adódóan elkerülhetetlen (volt és maradt minden egyes szakaszban). Az azonban sajnálatos, hogy az eszmecserét a „sokkterápia vagy fokozatosság” teljességgel félrevezető hívószavai alapján folytatták(tuk) le.

E közkeletű szembeállítás vélhetőleg elkerülhetetlen (volt), amennyiben a 40 másodperces klip igényeihez illeszkedő formában próbálunk bonyolult gondolatokat kommunikálni, mert hogy azokat a következményeit elszennvedő választóközönségnek is meg kell ismernie (idejében és érdemben). Ugyanakkor a túlsúlyra jutott elektronikus média megkövetelte kifejezőmód súlyos veszélyekkel járt. Már hamar felismerhető lett (*Wagener* [1993]) az a később egyre erőteljesebbé váló meglátás, hogy ez a szembeállítás az egész vitát vakvágányra viszi, mert nem a lényegről szól (*Popov* [2007]). Mind a döntéshozók, mind a közvélemény arra a téves benyomásra juthatott általa, mely szerint a milliók összjátékát alakító szabályok, vagyis a *társadalmi intézmények megváltoztatása* – beleértve az informális intézmények átszabását is – pusztán ízlés, megítélés, világos felismerés, „ész, erő és oly szent akarat” kérdése lenne, amit bármely vezetés a jó- vagy balszerencse, a társadalmi közhangulat vagy épp a külvilág elvárásai alapján *tetszés szerint formálhatna*. Ezt az illúziót csak súlyosbította az a gyakori – nemzetközi szervezetekből és elméleti tanszékekről is terjedő – tévképzet, mely a rendszerátalakítás egészét az árstabilitás és a költségvetési egyensúly megteremtésének elemi feladataival vélte azonosíthatónak. Holott az utóbbin mért eredmények egyáltalán nem az előbbi előrehaladását mutatják, sőt a viszony még for-

dított is lehet. Ha a vagyon gyarapodása pusztán a hatékonyság eredménye (lenne), akkor annak társadalmi elfogadottsága is adott volna a mi térségünkben is, márpedig ez nem így van. (Az okokról lásd *Kolodko* [2000], *Csepeli és szerzőtársai* [2005].)

Természetesen nem állíthatjuk azt, hogy az egyes intézkedések részletei, az ütemezés, a bevezetés körülményei, sebessége, mértéke és ellentételezése, vagyis a reformok politikai gazdaságtanának közkedvelt kérdései ne lennének fontosak és mérlegelendők az üzleti élet, az egészségügy, a szociális ellátás, a politika vagy a tájékoztatás és az oktatás terén, sőt még az adórendszerben is. Épp ezért szükséges és elkerülhetetlen megvalósíthatósági feltételük a róluk szóló széles körű és érdemi szakmai és társadalmi eszmecsere, a versengő megoldások fény- és árnyoldalainak megismertetése és föltárása (többnyire nincsenek csak jó vagy csak rossz megoldások). Ugyanakkor a „sokkoljunk, vagy lassan járjunk” formulával tökéletesen tévútra vitték a fenti értelemben – a közösségi döntések megszületéshez elkerülhetetlen – szakmai és közéleti vitát.

A legfontosabb felismerések mára közkeletűeknek mondhatók. A nemzetközi pénzügyi szervezetek az 1980-as és 1990-es években tevékenységük súlypontját áthelyezték a fizetési mérleg kiigazításáról az úgynevezett szerkezetátalakító programokra. Utóbbiak a fenntartható növekedés érdekében szervezeti és intézményi reformokat igényeltek. Ezáltal pedig az egyes tagállamok belső társadalmi modelljét mélyen érintő változásokra is kísérleteket tettek, amelyek messze nem szükségesek a közvetlen pénzügyi eredményhez. Azt, hogy a kétféle szempont mennyire eltér az eszközök, a kifutás, a módszerek és a kormányzati ellenőrizhetőség szempontjából, semmi sem mutatja jobban, mint a fejlődés új paradigmájának kialakulása az ezredfordulóra (magyarul lásd *Szokolczai* [2006] összegzését). Rövidre fogva: míg a fizetési és a költségvetési kiigazítást diktatórikus módon akár hetek alatt is végbe lehet vinni, mint legutóbb Lettország, Ukrajna, Magyarország vagy épp Pakisztán példázta, az intézményi változások, különösen a jóléti modellt és így az egész társadalmi szerződést érintő lépések – a nyugellátás, az egészségügy, a területfejlesztés vagy épp az oktatás és a családtámogatás – átszabása évtizedes vagy annál is hosszabb léptékű programokkal bizonyulhat eredményesnek.

Mindezekből következően az utóbbi területeken nem lehet optimális terveket készíteni, és nem is célszerű a meghirdetett programokat ütemezés és teljesülés szerint szigorúan számon kérni, mert mindegyik területen a *kísérletezés és a számos tévedés a folyamat lényegéhez tartozik*. Már a feladatok eredendő összetettsége, a sokféle ütköző szempont egybehangolási igénye, az egyes döntések többszörösen bizonytalan végkimenetele és mindezek miatt az össz folyamatban többnyire túlsúlyra jutó spontaneitás a központi ellenőrizhetőség és kiszámíthatóság elé áthághatatlan korlátokat emel(t).⁴ Az önkorrekció, ami a folyamat eszközeire, finanszírozására, elérési módjaira, sőt céljaira is kiterjedhet,⁵ e folyamatnak nem hibája, hanem sajátossága. És miközben a nemzetközi pénzügyi intézmények vezetői sem kétlik, hogy a túlságosan is szélesnek bizonyult feladatvállalásuk általában nem bizonyult nagyon sikeresnek (*Krueger* [1998]), az nem kétséges, hogy a felsorolt tapasztalatok kifejezetten megkövetelik, hogy az eltérő léptékű, természetű és ellenőrizhetőségű reformlépéseket egymástól elkülönítsük, és a „minden lehetséges reformot egyszerre” követelést mint komolytalant eleve kizárjuk az érdemi eszmecsereből.

⁴ A magyar egészségügyi reform kapcsán ezt érzékletesen írja le *Mihályi* [2008]. De a nyugdíjreform bő egy évtizedének fordulatai is a főszoveg állítását szemléltethetik, holott elvileg a demográfiai folyamatok a legkiszámíthatóbbak közé sorolhatók.

⁵ A 2008–2009. évi válságban számos amerikai nyugdíj-előtakarékossága, amely mintegy kéttucat bank és befektetési társaság (mint a Citigroup vagy a Lehman) – sok esetben a foglalkoztató – részvényeiben testesült meg, elveszett. A tőzsdén befektetett összegek tőkeértéke elolvadt, némely esetben tartósan. Ez nyilván nem hagyhatja érintetlenül a piaci és állami nyugdíjak optimális arányával kapcsolatos normatív nézeteket sem.

Az előbbieken összegzett, közismert megfigyelésekből már következik, hogy a társadalom és a gazdaság makrorendszerének *egészét* érintő átalakulásban – a részterületekre korlátozó intézkedésekkel szemben – épp a szinergikus hatások a meghatározók. Vagyis azon részterületi intézkedések egybehangelése, amelyeket sem elvileg, sem gyakorlatilag *nem lehet egyszerre, egyetlen ütemben bevezetni*. A liberalizálás is általában több évet igényel – a vasúti szállítás vagy az egészségügy például a kontinentális Európa nyugati felén sincs liberalizálva – és ez értelemszerűen még inkább igaz a magánosításra. Utóbbi esetben sokszor értékváltás és közösségi döntések sora szükséges az eredményes előrehaladáshoz. Végül pedig az intézményépítés, különösen pedig a megrögzöttségek átalakulása – a northi informális intézmények módosulása – bizonyára inkább egy nemzedék, mint egy kormányzati ciklus alatt mehet végbe, ha végbemehet egyáltalán. Amit eddig soroltunk, az a rendszerváltoztatás ma már közkeletű *alapját* – az angol szójátékkal SLIP-ként rövidített (a stabilizálás, liberalizálás, intézményépítés és privatizálás) feladategyüttest – jelenti meg csupán.

Érdemes kiemelni: ebben a – globális vitát összegző – közelítésben a fokozatosság *épp nem azt jelenti, mint az újságnyelvben, hanem az ellenkezőjét*. Nem arról van szó, hogy vérmérsékletünk vagy politikai óvatosságunk következtében szándékosan kerülne bizonyos lépéseket, netán elfektetnénk őket jobb meggyőződésünk ellenére. Inkább arról, hogy bizonyos lépések – például egy hathatós adóreform vagy az oktatási rendszer célirányos átszabása – eleve annyi időt igényelnek, hogy *csak kellően hosszú távú üzleti tervbe foglalva* értelmezhetők és valósíthatók meg, különösen demokratikus politikai viszonyok között. A nemzetközi kereskedelmi gyakorlatban – a Világkereskedelmi Szervezetben – például régóta szokásos, hogy a nemzetközi áru- és szolgáltatásforgalom egy meghatározott részét öt év alatt szabadítják fel a korlátozások alól – és ezt ellenőrzik a partnerek az ötvente szokásos felülvizsgálat során. Nos, ez utóbbi jelenti a gradualizmust, nem a régóta megérett intézkedések opportunistá halogatása.

Csak a rend kedvéért említjük, hogy térségünkben a fokozatosság a változások szabotálásának szinonimájává vált, és ezért az elméletben a radikalizmus gyakorta önértékké magasztosult. Utólag is nehezen érthető, miként merülhetett fel, hogy nemzetgazdaságokat vagy azok meghatározó ágait néhány hét alatt magánkézbe lehetne adni. Ahol ez megtörtént, például a hírhedt orosz zálogos magánosításban, 1995-ben vagy a magyar légiforgalmi vállalat kétszeri eladásakor 1993-ban és 2005-ben, e szélesebb megfontolásokat a bevételszerzés szempontjának rendelték alá. Nem is meglepő, hanem szükségszerű, hogy a privatizációtól elvileg elvárt hatékonyság- és jólétnövelő hatások elmaradtak. Holott a magánosítás nemzetközi irodalmában a közterek közé tartozik, így szerzőhöz sem köthető, az a felismerés, hogy a magánosítás lényege a verseny megteremtése, a vállalatirányítás javítása, a vezetés lecserelése, tőkeinjekció, a vállalatok talpra állítása, a fogyasztói többlet létrehozása. Ugyanis ezek, nem pedig az eladások kimutatott egyszeri költségvetési bevételek⁶ a folyamat sikermérei, beleértve a tartós államháztartási hatásokat. Ha ugyanis nem jön létre versenypiac, vagy a piac megtámadható, akkor a tulajdonos változásától várt sokféle előny nem érvényesülhet, és nem is érvényesül. Ez a vonás a FÁK-országokban erőteljesebb, de Közép-Európában sem ismeretlen (lásd energiaipar).

⁶ Utóbbiak a tényleges, konszolidált összegektől rendszerint jelentősen eltérnek, hisz a befektető adómentességet, adósságelengedést, környezeti mentességet és sok más teherkönnyítést kaphat, és gyakorta kap is. A Malév-sága egyik érdekessége, ahogy hétről hétre derülnek ki e korábban rejtett tételek. S ha valaki úgy gondolná, ez egyedi jelenség, érdemes áttanulmányoznia az Állami Számvevőszék privatizációs jelentéseit. Vagy a vagyongazdálkodás kiadásában megjelent Számadás a talentumról sorozat érdekfeszítő esettanulmány-sorozatát a legfontosabb ügyekről.

Mérhető-e a siker, és min?

A mérés kérdése minden tudomány szak – különösen a természettudományok és a közgazdaságtan – egyik alapvető mozzanata, ezért a mérés módszere a tudományos alaposság és eredményesség egyik mutatója. Az is közismert, hogy a mérés minden tudomány szakban – egyes bevezető tankönyvi megoldásoktól eltérően – egyáltalán nem *a priori* eljárás, hanem az elemzési keretből és a fogalomalkotásból vezethető le. Fontos erre emlékeztetnünk, mert a technicista elemzésekből néha az a téves benyomás adódhat, hogy az elemzésben alkalmazott matematikai eszköztár finomítása lenne maga az elmélet. A pozitív közgazdaságtan programjának győzelmével a mérés lett minden, és az értelmezés szinte mellékessé vált. Ezért talán nem is olyan meglepő, hogy egy tipikusan nem modellezhető – mert nem ismétlődő – történelmi esemény, két tucat állam piaci átalakulása értékelésében is a számmisztika uralma alakult ki.

Az kézenfekvő, hogy mindent mérni kell, amit lehet, hogy tudjuk, bolháról vagy elefánt-ról szólunk. Az azonban már problematikus, ha az *adatok hozzáférhetősége* és az elemző kényelme, netán előítéletei határozzák meg az elemzés tárgyát, és az nem valamely kidolgozott *elméleti keretből/megfontolásból* adódik. Ez a gyakori eljárás ugyanis a csacsi elé fogja a kordét: nem azt mérjük, amire az elmélet szerint kíváncsinak lennünk kellene, hanem azt emeljük elméleti szintre, amire adataink vannak. Márpedig adataink többnyire a tegnapi elméleteiből adódó kérdésekre vannak, hisz a statisztikai adatgyűjtés, de a kikérdezés is többnyire ezekre épül. Ha a helyzet megváltozik, a múlt nem igazít el a jövőre nézve – ezt látjuk a közvélemény-kutatásoknál és a pénzügyi válságoknál is, hogy csak a legegyszerűbb példánál maradjunk.

Márpedig a szovjet birodalom összeomlását, különösen annak sebességét, békés voltát és visszafordíthatatlanságát az elemzők többsége és a közvélemény nem látta előre, arra nem készült fel. Az új helyzetre a régi elméletek nem vonatkoztak. Az összehasonlító gazdaságtan a tervgazdaságot örökéletűnek tétélezte, és egész eszköztára a piaccal való szembenállás értelmezésére épült. Másfelől a reform-közgazdaságtan – országonként eltérő mértékben – ugyancsak a köztulajdon túlsúlya és az állam vezérelte megoldások keretében mozgott. Így aztán az átmenet keretében fölvetődött gyakorlati kérdésekre sok tekintetben rögtönzött válaszok születtek, a konvertibilitástól az adórendszerig terjedő körben (lásd *Kaase és szerzőtársai* (szerk.) [2002] alapos összegzését). A főáramú közgazdaságtanból pedig nem volt mit méríteni, mert eleve mással foglalkozott, és – néhány kirándulót leszámítva – nemigen ajánlott semmit eme egzotikumok értelmezésére. Nyilván ettől nem volt független az, hogy mind a tanácsadók, mind a nemzetközi intézmények törekedtek a feladat(uk) *komplexitásának csökkentésére*. Az már a felvilágosultabbak – mint a *Bruno* [1992] – eredménye volt, ha a feladatot kibővített szerkezetátalakító programként voltak hajlandók értelmezni. Holott ma már senki se kétféle, hogy *ennél sokkal többről és jórészt egész másról volt szó*.

Így pedig kevésbé meglepő, hogy máig sem alakult ki szakmai egyetértés abban, *miképp is mérjük a rendszerváltozás előrehaladtát*. Bár a nemzetközi intézmények egy része – önértékéből és feladatából adódóan – kezdettől fogva részletekbe menően vizsgálta, hogy az egyik vagy a másik ország valódi piacgazdasággá vált-e már, ez a kérdés rendre részleges és az adott intézmény céljához illeszkedően leszűkített maradt. Más szempontokat vizsgált az OECD, ismét mást a GATT/WTO, és mást az EU meg az EBRD.

El kell ismernünk, hogy mindeme intézmények, különösen az EBRD és az OECD jelentős munkát végzett az *átalakulás intézményi oldalát megjelenítő mutatószámok* kialakításában. Mindez sajnos sokkal kevésbé érvényesült az EU gyakorlatában, ahol a Bizottság országértékelése csak egy volt a tagállamok kormányai által mérlegelt – taktikai, geopolitikai és sok más – megfontolások mellett. Ugyanakkor az említett mutatók kevés-

sé váltak alkalmassá arra, hogy a szokott körön túl eligazítsanak egy-egy állam gazdaságpolitikájának megítélésében, különösen az átalakulás második évtizedében, amikor az alapintézmények már mindenütt létrejöttek. Sokatmondó, hogy az EU-ba fölvelt és föl nem vett országok intézményi mutatói a legtöbb esetben alig térnek el egymástól, és ezen az alapon, mondjuk, a horvát vagy a török kimaradást, és fordítva a román és bolgár csatlakozást nemigen magyarázhatjuk meg. Hosszú távon nyilván a humán fejlettségi indexek (*Human Development Index*, HDI) sora⁷ jellemzi a teljesítményt, a GDP/GNI-nél bizonyára alaposabban. A térséget vizsgáló intézmények évente monografikus terjedelemben mutatják be a helyzetet, így az elméleti áttekintésben elég néhány általánosabb észrevételre szorítkoznunk.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltozás valódi természetét és időigényét az elmélet sem mérte fel helyesen. Épp ezért elnézőnek bizonyult azzal a – kényserhelyzetből fakadó – pótmegoldással, amelyben az újságírásban meghonosult *rövid távú konjunktúramutatók az elméletben is perdöntővé válhattak*. Miközben a médiában ez részben elkerülhetetlen – ez az új(don)ság –, ennek hatására az átalakuló országok közt egyfajta „szépségverseny” alakult ki. Márpedig az uniós érettség vagy a kereskedelmi nyitottság, de akár a HDI szempontjából is aligha perdöntő, hogy a harmadik negyedévben miként alakult a tehénállomány. Ezen eljárás eredendő szakszerűtlenségét csak súlyosbította, hogy az előzetes adatoknál, de még inkább az előrejelzéseknél elkerülhetetlen *nagyfokú bizonytalanságról* a híradásokban – és sokszor a közpolitikai döntések meghozatala során – nem esik szó. Így született és múlt ki a cseh csoda, a balti csoda, a szlovák csoda, az orosz csoda és persze a magyar éltanulóság is.

Mindezek hatására a közvélemény, a döntéshozók, de a szakma jó része is képtelennek bizonyult a valóság idejekorán történő észlelésére és különösen *a jövőre vonatkozó racionális várakozások kialakítására*. Ez részben abból adódott, hogy a különféle síkok egybecsúsítása miatt a rendszerváltozás természetét, léptékét és időigényét rendszeresen félreismerték (lásd *Kornai* [2008]), részben pedig a statisztikai jelzések félreértelmezéséből következett. Az első lényege az azonnali jólétnövekedés és egyben az igazságosabb, jobb világ azonnali eljövetele – a *civitas Dei* várása – lehetett, amit a politikai osztály és a közvélemény-formálók jó része is táplált. A második tekintetében a transzformációs visszaesés mértékének, az átalakulás társadalmi költségeinek túlbecslése és a javulás – fogyasztói, exportteljesítményben megjelenő, versenyből adódó, minőségi és egyéb – mozzanatainak lekicsinylése a közbeszéd szerves részévé vált. Ez térségszerte egyértelműen jellemezte az első évtizedet, a második évtizedben pedig országonként eltérő mértékben alakította a közéletet és a szakmai vitákat.

Ebben az összefüggésben vélhetőleg félrevezető lenne azt állítani, hogy a szándékolatlan következmények – a transzformációs visszaesés, a tömegessé váló szegénység, az egészségügyi mutatók romlása – eleve a rendszerváltoztató célok és stratégia kudarcát jelenítené meg. *Ellman* [2005] nagy ívű áttekintésében igazolja, hogy a csalódások forrása vagy a helyzetre egyáltalán nem illő elméletek előrángatása, vagy a Nyugaton divatos ötletek szakszerűtlen és részleges alkalmazása terén keresendő. Mindkét esetben kiemeli: a mai közgazdasági elmélet állításai eleve csak *igen erős megszorító feltételek mellett* érvényesek, és ezek hiányát az alkalmazások során súlyos hiba (volt) elhanyagolni. Tegyük hozzá: ez a bírálat a maga teljességében csak a tervgazdaság ideája mellett vagy a konstruktivizmus igen erős változatának érvényessége mellett lenne helytálló. Ugyanis csak az utóbbi esetben élhetnénk a szocializmus egyik régi feltevésével, nevezetesen a valóság emberi tervezetek és

⁷ Az egyesített (kompozit) indexnek – nem lévén dimenziója – értelme sincs, bár rendre közlik őket, és számos elemzésben hivatkoznak rá végső bizonyítékként. Hiszen nem hihető, hogy hosszabb iskolázattal ki lehetne váltani a magasabb szén-dioxid-kibocsátást.

szándék általi *korlátlan átformalhatóságának* hipotézisével. Márpedig a szovjet birodalom összeomlása épp e „végzetes önhitság” lejáratódásával is együtt járt – járhatott – volna.

Ezeket a tévedéseket súlyosbította az a – történészek és politológusok közt ma sem ismeretlen – megoldás, amikor a szovjet korszak hivatalos nemzeti jövedelem/nettó anyagi termelés mutatóit (a hiányok mellőzésével) a piaci időszak GDP/GNI mutatóival vetik egybe. Mintha kézenfekvő lenne, hogy egy gőzmozdonyt hány mobiltelefonra válthatunk...

A növekedés és így a társadalmi költségek tekintetében igen kevésbé értették meg a rendszerváltozás időszakában kialakult visszaesés törvényszerű voltát, beleértve mértékét is, akkor is, ha ennek mértéke háborús léptékűnek bizonyult. A keleti kereskedelmi blokk összeomlása, a behozatal felszabadítása, a költségvetés kiegyensúlyozási kísérlete és a csődszabályozás kiélesítése négy olyan részintézkedés, ami „békeidőben” külön-külön is a termelés és a foglalkoztatás zuhanásával jár (*Csaba* [1992]). Ezzel szemben bár a térségben sokan várták (volna), a nyugati újjáépítést segítő Marshall-terv keleti változatát meg sem hirdették. Röviden: *a várakozások és a valóság között szakadék tátongott*. Az Európai Közösség ekkortájt épp a politikai és monetáris unióvá mélyülés maastrichti programjával és a német újraegyesüléssel volt elfoglalva, keleti kezdeményezésre egész 1997-ig nem futotta. A vállalatok költségvetési korlátjának megkeményítése, az adatok torzulása, a minőség, választék és verseny szempontjainak meg nem jelenése a korabeli hazai elemzésekben a szakértők számára is nehezen feloldható ellentmondások és viták forrásává tette ezt az 1989–1993 közti időszakot, amikor *a kedvező szerkezeti folyamatok is kedvezőtlen mennyiségi, foglalkoztatási hatásokkal jártak* (*Kornai* [1993], *Winiiecki* [2002]). Egy valami biztos: *az átalakulás sikerét* aligha indokolt – szűken közgazdasági értelemben is – a termelés, a foglalkoztatás, a fogyasztás és a reáljövedelem közkeletű, *rövid távú mutatóin mérni*, pusztán azért, mert azok immár „rendelkezésre állnak”.

Részint az azonnali javulásra vonatkozó megalapozatlan várakozások⁸ miatt a lassanként minden átalakult országot sújtó tömeges munkanélküliség hatalmas társadalmi feszültségeket váltott ki. Miközben nem kétséges, hogy piacgazdaság nem működhet a szó szerint vett teljes foglalkoztatottság mellett, az sem kérdéses, hogy a térségünkben kialakult, és számos országban évtizedesenél is hosszabb távra rögzült munkanélküliség *két-háromszorosan is (sic!)* meghaladta a munkanélküliség – *Phelps* [1968]-tól ismert – természetes rátáját, ami nem több 5-6 százaléknál.⁹ Ugyanakkor a szakma – és a közvélemény – egyáltalán nem volt felkészülve e sokk kezelésére.

Ebből adódik, hogy ezt az alapvető társadalmi feszültséget többnyire rögtönzött intézkedésekkel próbálták megoldani. A lemaradó reformerek – így 1992–1998 közt a csehek – a szerkezeti átalakulás késleltetésével kísérleteztek. Ez nyilván kedvezőtlen volt a termelékenység és a növekedés szempontjából. Mások, mint Magyarország, az unió tagállamok megoldásainak átvételével próbálkoztak. Ezek a maguk helyén is fenntarthatatlanná vált skandináv, holland és német előnyüdjázások, rokkantnyüdják, munkanélküli- és szociális ellátások költséges és nehezen lefaragható rendszerét vezették be sokkal szegényebb országokban.¹⁰ Így aztán a szociális és a nyugellátások Magyarországon és Lengyelországban messze meghaladják a legtöbb EU-tagállamban kialakult mértéket. A nyugdíjak

⁸ Ismerjük el: alapfokú közgazdasági tétel, hogy a torzulások megszüntetése *önmagában és közvetlenül jólétnövelő* – már ha a szokásos feltételek fennállnak (ami a vizsgált esetben nem így volt).

⁹ Ez nyilván békeidőre és hosszabb időtávlatra igaz. A termelés(i) potenciál) változásával nyilván ez a mutató is hullámmzik. *Bagin–Osakovsky* [2005] érdekes elemzése például bemutatja, hogy Oroszországban a természetes ráta a nagy visszaesés mélypontján, 1994–1997 közt 13-13,5 százalék volt, majd az évtizedes fellendülés hatására 2004-re már csak 7,4 százalék. Itt figyelembe kell venni az orosz gazdaság nyersanyagfüggő, vagyis tőkeintenzív/munkamegtakarító jellegét is.

¹⁰ Az csak jelképes, de sokatmondó, hogy a konzervatív magyar kormány már 1991-ben csatlakozott az európai szociális chartához, amit például Lengyelország és Nagy-Britannia a mai napig nem ratifikált.

például a magyar esetben a GDP 11, a lengyel esetben 17 százalékát teszik ki, és növekedésüknek demográfiai és munkapiaci korlátja nem látható (MNB [2008]). E helyzetet az adókerülés – legális és illegális – formáinak elterjedtsége, a járulékkikerülés tömegessé válása, a közszolgáltatások és a szociális járandóságok igénybevételének laza korlátjai, a feketefoglalkoztatás elterjedtsége a jövőre nézve is súlyos feszültségforrása avatja.

Mindebből belátható az a második tételünk is, hogy a gazdaságfejlődés hagyományos mérőszámainak egy további köre – nevezetesen *a központi költségvetés egyenlege, az államháztartás egyensúlyi mutatója, a nyílt (közvetlen) államadósság és a munkanélküliségi ráta együttesen is – elég kevésbé megbízható képet ad az átalakult országról. A sokáig élenjárónak tetsző balti országok mutatóiról nem szólva is világos, hogy a hosszabb távú fenntarthatóság csak számviteli értelemben áll fenn,¹¹ tartalmilag – a tartós fejlődéshez szükséges mértékű közjövödelem beszerzése értelmében – bizonyára nem.*

Csehországot például hosszú éveken át alacsony infláció jellemezte, ami részben a cseh konzervatívizmusból fakad. Ugyanakkor arra is föl kell hívni a figyelmet, hogy a hatósági árak kiigazításával egész 2007–2008-ig vártak. Ez – vagyis a hatósági árak politikailag eldöntött emelése – már hosszabb idő óta (lásd *Mihajlek–Klau* [2004]) sokkal erőteljesebb meghatározója az új EU-tagállamok inflációs teljesítményének, mint például a Balassa–Samuelson-hatás kapcsán sok írásban vizsgált termelékenységalakulás. Hasonlóképpen Szlovénia 2007-ben 3,5, 2008-ban 5,5 százalékra felfutó inflációs rátája arra utal, hogy az euróövezeti csatlakozás érdekében (mesterségesen) visszatartották a hatósági áremeléseket (ECB [2009] 38. o.). Vagyis még az alapvető pénzügyi mutatók sem feltétlenül a valóságos helyzetet mutatják.

Ha ugyanis tekintetbe vesszük az állami nyugdíjrendszert terhelő jelentős implicit adósságot, valamint azt, hogy a jelenleg tömeges járulékkerülésből élő kisvállalkozók egészségügyi és nyugellátásáról sem a „piac” fog gondoskodni, valamint hogy a rokkant- és előnyugdíjak rendszerét az olasz és holland tapasztalat szerint nem könnyű módosítani, akkor jelentős közpénzügyi feszültségekről kell beszámolnunk. Utóbbi alapján *mind a közpénzügyi fenntarthatóság, mind pedig a növekedési potenciál tekintetében sokkal borúlátóbbaknak kell lennünk*, mint ahogy az a szokásos – többnyire presztízsszemponturn – előrejelzésekből adódna.¹² A szerkezeti reformok jegelése az átalakulás második évtizedében a harmadik évtized növekedési ütemének lelassulásával jár, és *a felzárkózási folyamat megtörése törvényszerű lesz.*

A kormányzat, a pénzügyek és a szabályozás

Az alcímben a növekedésmélet és a reformok politikai gazdaságtanának egyik örökzöldje szerepel. A feladvány a következő. Egyfelől ha a reformokat nem elég következetesen és kitartóan valósítják meg, eredményei sem jelentkeznek, így a szükséges javulást megalapozó kormányzat – a népszerűtlen intézkedései hatására – előbb bukik meg, és mások aratják le eredményeit. Másfelől viszont a sikeres reformok önelégültséghez vezetnek, a „győztes csapat ne változtass” elv alapján. Ekkor a lendület kifulladás, mielőtt a javulás tartóssá válhatna.

Tegyük hozzá: az EU-n belüli helyben járás – a rossz példa erejével – a maszatolást elfogadhatóvá, sőt vonzóvá tette. Szlovákiát leszámítva minden új EU-tagállamban (bő-

¹¹ Ez azt jelenti, hogy államokat nem csuknak be, és nem számolnak fel, vagyis legrosszabb esetben az orosz/argentín típusú államesőd „biztosítja” az egyensúlyt, amikor magánosok nem hiteleznek többé ezen államnak. Ámde a fenntartható közpénzügyek irodalma éppen nem erről, hanem ennek elkerüléséről szól.

¹² A hosszú távú növekedési potenciált nyilván nem célszerű a világ pénzpiacához, a legfejlettebb országok tőzszeindexeihez illeszkedve módosítani, mint azt az EU Bizottság tette, mert a fő szövegben sorolt szerkezeti vonások függetlenek attól, mekkora is a Dow Jones- vagy a Nikkei-index.

vebben Csaba [2009]). Továbbá 2008 júliusáig, amíg a mesterségesen magasán tartott olajár fönnállt, az a téves benyomás keletkezhetett a döntéshozók, de részben az elemzők (Havrylyshyn [2008]) körében is, hogy a növekedés intézményi reformok nélkül vagy azok minimumán is fenntartható lesz. És a balti országok is az intézményépítés kínja nélküli gyors felzárkózás példájának tűnhetnek.

A rendszerváltó országok reformjainak megítélését övező bizonytalanság végső fokon abból falad, hogy a főáramúnak tekinthető fejlődésgazdasági irodalomban is élénk vita tárgya, hogy mi is az intézmények szerepe a növekedés gerjesztésében, továbbá hogy milyen távon és főképp milyen mértékben(!) eredeztethető a *hosszú távú* növekedési teljesítmény az intézményekből, s utóbbiak közül melyikből (Paldam–Gundlach [2008]).

Könnyen meglehet, hogy ezekre a kérdésekre vagy egyáltalán nincs válasz, vagy csak az intézmények durván önkényes értelmezése mellett kapunk számszerű eredményt. Például ha a jogállamiság több tudományban is élénken vitatott többértelmű fogalmát a Doing Business vagy más üzleti kézikönyv kissé primitív mutatóin véljük megközelíthetőnek.

A szélesebb elméleti bizonytalanság a eseteként értelmezhetjük azt a – térségünkön belül is élénk vitatémát jelentő – kérdést, *hogy mely intézményeket célszerű elsőként létrehozni, és miért nem másokat*. Ráadásul mind a térségi, mind a világméretű irodalomban bizonytalanság uralkodik abban a tekintetben, hogy *mekkora és milyen természetű késleltetés* figyelhető meg az intézményépítési lépések és a mérhető teljesítményjavulás között. Minél inkább összetett intézményekről van szó, ahol a kérdés túlmutat a rögzített vagy lebegő árfolyam vagy a túlértékeltség és alulértékeltség kettőssége kínálta szellemi izgalmon, annál nehezebben jutunk eredményre.

Kézenfekvő, hogy a komplexitás nem mindig jelent leküzdhetetlen nehézséget. A csőd-törvény módosítása, a kereskedelmi vagy a valutáris megkötések feloldása máról holnapra megvalósítható, s a hatása is közvetlen. Ugyanakkor a polgári törvénykönyv átírása, az energiaágazat demonopolizálása, vagy épp a nyugdíjreform évtizedes léptékű feladat, és mindezek hatása is jelentős késleltetés és bizonytalanság mellett jelentkezik. A korábban említett kedvezőtlen tapasztalatok az előbb felsorolt hosszú távú lépések esetekben elvezethetnek oda, hogy a célállapottal kapcsolatos megfontolások is megváltozhatnak, nemcsak a „végrehajtás módszerei”.

Ezért miközben közmegegyezés van a tekintetben, hogy az intézmények fontosak, és a politika nem kevésbé, továbbá abban is, hogy az intézményi reformok természete és tartóssága kimutathatóan pozitív hatással van/volt az átalakult országok gazdasági teljesítményére hosszabb távon is (Braga de Macedo–Olivera Martins [2008]), a fenti fölismérések gyakorlati alkalmazása és következményei nagyon bizonytalannak mondhatók. Az orosz olaj- és gázágazat demonopolizálását például a közgazdászok régóta szorgalmazzák, ilyesfajta lépésekre két évtizeden át sem került sor. A gázágazat egészében a mai napig kimaradt a magánosításból, amit jórészt az energiaellátás évtizedek óta eltorzult rendszere és szabályozása, illetve az ehhez kötődő szociális megfontolások indokoltak¹³ – a kézenfekvő geopolitikai fegyverként történő bevetés szempontja mellett. A magánosított olajszektorban a külföldi részvétel végig korlátozott maradt, amit a British Petroleum és az orosz kormány közti, nagy sajtónyilvánossággal kísért iszapbirkózás 2006–2008 során jól láthatóvá tett. Utóbbi esetben arról van szó, hogy *győzött a bennfentesek uralma*. A jelzá-

¹³ Már az 1920-as évek óta megfigyelhető volt, hogy a telephelyválasztásban és az iparra épülő városok fejlesztésében a természeti adottságok „legyőzése” volt a szempont. Ha és ameddig ez az ipar és főleg a környező települések főnmaradnak, addig az energiaár támogatását is kikényszerítik a közlekedéstől a fűtésig terjedő körben. Igaz, e struktúrák lebomlása az elmúlt másfél évtizedben szembeötölően tömeges méretet öltött, ez azonban inkább a magára hagyás, semmint a tudatos kormányzati politika eredménye, így a politikai döntéseket sem befolyásolhatta.

logos privatizálással¹⁴ létrehozott – és a közhatalommal összefonódott – hazai tulajdonosi osztály elég erősnek bizonyult a „betolakodók” féken tartására. Márpedig amikor végső fokon állami monopólium magánmonopóliummá változtatásáról van szó, és még a politikai ellenőrzés is megmarad, akkor bizony *a formális számok inkább elfedik, mint megmutatják: mekkora is valójában a piaci koordináció szerepe a legnagyobb átalakult gazdaságban*. Ezért bizony a közgazdászszakma bajban van, ha kívülállók – például történészek vagy politikusok – azt a kérdést szögezik neki, *mekkora is volt az intézményi tényezők hatása az 1999–2008 közti évtized orosz makrogazdasági teljesítményére*. Az időszakot összegző folyóirat különszámában megjelent egyik vezető szaktekintély, Peter Rutland gazdasági értékelése szerint például az orosz gazdaságot (is) sújtó „nyersanyagátok” (*resource curse*) tudatos választás végeredménye (Rutland [2008]). Nevezetesen azé, hogy a putyini korszakban elvetették a nyílt társadalom–nyílt gazdaság megeremtésére irányuló jelmű kísérletet. Ezzel szemben elfogadták, hogy az állam gyenge, de intervencionista, a részérdekek – nevezetesen a biztonsági szolgálatok és a nyersanyagbárók – szolgája, és a közvetlen nyereségkivonáson – nem vagyonmaximáláson – túl más átfogó célja nincs. Ez bizony hosszú távra is borús növekedési és szerkezeti kilátásokat valószínűsít.

Nem kétséges ugyanakkor, hogy az intézményi tényezők teljesítménynövelő hatása gyakorta csak *közvetett*. Az 1990-es évek közepének bankválsága például nem akadályozta meg sem Lettországot, sem Romániát abban, hogy a következő bő évtizedben jó növekedési teljesítménnyel meginduljon az uniós felzárkózás útján. Miközben a pénzügyi közvetítés és a növekedés kölcsönviszonya a nemzetközi irodalomban továbbra is vitatott (Gradstein [2004]), a 2007–2009. évi válság egyértelműsítette: a pénzügyi közvetítés *folytonos korszerűsítése* a növekedési és felzárkózási folyamat *fenntarthatóságának* záloga az átalakult országokban éppúgy, mint a többi feltörekvő piacon. A pénzügyi közvetítés minősége, válságállósága, a szolid jelleg egészében nemigen vizsgálható növekedési, inflációs mutatókra vetített regressziókkal, sőt mint láttuk, a pénzügyi közvetítés mélységét mutató közforgalmú mutatók sem segítettek a sérülékenység előrejelzésében (főképp a baltiaknál nem).

Mindezek miatt fölöttébb nagy bizonytalansággal szembesülünk, ha az a kérdés vetődik fel, hogy a pénzügyi közvetítő rendszer korszerűsítésének milyen jelentőséget tulajdonítsunk a felzárkózó országokban általában, a rendszerátalakítóknál konkrétan. Miközben az elvi általánosságok szintjén senki sem tagadja a kérdés jelentőségét, a gazdaságpolitika számára konkrétan fontos, időnként meghatározó kérdés (volt és maradt) az, *mikor és milyen ütemezésben célszerű* a korszerűsítést végbevinni. Egyfelől a korai évek naiv elképzelése, amely szerint a fejlett tőkepiac bevezetése „csak akarat és szakértelem kérdése” lenne, ma már a vitathatóság szintjét sem éri el, csakúgy, mint az a gondolat, amely szerint a közepesen fejlett országok szabad – közösségi – választás útján találhatnak meg a számukra leginkább testhez illő pénzügyi rendszert. Másfelől az ellentétes megállapítás, hogy „pénzügyi közvetítés nélkül nincs növekedés”, sem állja meg a helyét minden időszakban és régióban, miközben „végső fokon” senki sem kételkedik benne. A kelet-ázsiai országok például évtizedek óta a nyugati szempontból elmaradott pénzügyi rendszer révén növekednek, hasonlóképp a nyersanyagtermelők és számos európai állam is. Így tehát vitatott marad az, mennyire *sürgős* – és nem az, hogy egyáltalán *fontos-e* – a fejlett pénzügyi rendszer kiépítése az átalakulás különféle szakaszaiban. Sőt a 2007–2009 közötti angolszász államosítási hullám további töprengésekre is sarkallhatja a normatív elmélet művelőit.

Hasonlóképpen érvényben marad az „erős kormányzatra” vonatkozó felhívás. A kontrollcsoportként sem érdektelen fekete-afrikai országokat vizsgálva, például az IMF [2008]

¹⁴ Ekkor a legjövődelműzebb, főleg nyersanyag- és energetikai cégeket előbb jelzalogként, utóbb tulajdonként kapták meg az orosz bankok – az állam azonnali finanszírozási igényeinek a kielégítése fejében. Többen az évszázad rablásának nevezték.

éves jelentése kiemeli: a működőképes közigazgatás helyreállítása – esetenként létrehívása – a tartós növekedés beindulásának *előfeltétele*. Ezt mutatja, hogy a béketeremtés és a minimálisan működőképes közigazgatás kettőse Fekete-Afrikában az 1993 és 2008 közti másfél évtizedben évi átlag 5 százalékos növekedést tett lehetővé, ami nem marad el sem a fejlődők, sem az átalakultak átlagától! Ez az eredmény annál is inkább figyelemre méltó, mert egy sor országban a szerkezeti korszerűsödés és az intézményi minőség javulása igencsak töredékes maradt. Ugyanakkor mind az afrikai, mind az orosz eset rávilágít arra, hogy *az erős kormányt nagy tévedés az erőszakossal azonosítani*. Mint a sikeres országok fejlődését általánosító posztthumusz kötetében Mancur Olson bemutatta, a közérdek iránt elkötelezett, az érdekcsoportoktól elkülönült, az alattvalói kizsebelésétől tartózkodó (*non-predatory*) kormányzat maga is ritkaságszámba megy (Olson [2000]). Más szóval a valóságban az intervencionista, ügyintéző, válságkezelésbe süppedő kormányzat – elterjedtség ellenére – *épp az ellenkezője annak*, mint ami a közgazdasági elmélet fölismeréseiből közvetlenül is következne.

A *kormányzat ereje* a folyamatlemezés és -befolyásolás szempontjából perdöntő tényezők sokadika immár, amiről megállapíthatjuk: *nincs értelme számszerűségekből kifejezni* (ahogy egyébként a korrupciót, a jó kormányzást vagy épp a bank megbízhatóságát sem).¹⁵ Hagyományosan a kiadások/GDP aránnyal közelítjük, mert ez jelzi, hogy a kormányzat milyen mértékű újraelosztást valósít meg a valóságban, sokszor ellentétesen a kívánatos irányokról szóló kijelentéseivel.¹⁶ Senki sem vitatja, hogy hosszabb távon az újraelosztás megnövelése nem hagyhatja, és nem is hagyta érintetlenül a növekedési teljesítményt. Ugyanakkor az sem kérdéses, hogy a hatás közvetett, és nagyban függ a kiadások célzottságától és szerkezetétől. A skandináv országok például az elmúlt másfél évtizedben jelentősen – a GDP 5–15 százalékpontnyi mértékével is – mérsékeltek az újraelosztást (ECB [2009]), mégis keményen adóztató és költsékes államok maradtak. Ezzel együtt versenyképességük – a Világ gazdasági Fórum, a lausanne-i IMD és más kimutatások szerint – nem csökkent. Ez főleg a *jól célzott és jó minőségű költség* jele, ahol a közkiadás – a tranzakciós költségek mérséklésével és a közhasznú jóságok/szolgáltatások rendelkezésre bocsátásával, a szerződések olcsó kikényszeríthetőségéhez társulva – az ügyletek átláthatóságát és a környezet kiszámíthatóságát teremti meg. Vagyis a közteher megtérül a működési költségekben – beleértve a kooperálni képes munkavállalókat és a nem pusztán elviselhető természeti és lakókörnyezetet is.

Az előadottakból legalább két dolog következik. Egyfelől: a *kormányzat mérete egyáltalán nem közömbös*, sem önmagában, sem dinamikájában nézve. Ez kézenfekvő azon országok esetében, amelyekben évtizedeken át az állami tulajdon volt a meghatározó. Másfelől a kormányzat esetében talán mégsem „a méret a lényeg”. Aligha meglepő, hogy a feltörekvő és átalakuló országokat vizsgáló nemzetközi szervezetek is fokozatosan elszakadtak a pusztán mennyiségi értékelésektől, és áttértek a „jó kormányzás” sok tekintetben minőségi eszméjére. Ebben szándékosan hagynak teret a kulturális tényezőknek, a helyi összefüggésbe helyezésnek, a történeti mozzanatoknak és a hagyományos gazdasági elemzésből elvonatkoztatott, ám a gyakorlatot nagyban befolyásoló sajátosságoknak.

¹⁵ Török [m. a.] kötetben megjelenő előadásában sokoldalúan mutatja be, milyen értelmetlen, időnként káros eredményekre vezetett az a divatáramlat, amiben a minőségi és történeti, valamint az intézményi változókat a neoklasszikusoknál kedvelt számszerűsítéssel próbálják meg elemezhetővé – és így a cikket főáramú lapokban publikálhatóvá – tenni. Az írásban egyik gyakorta idézett szerző az említett irányzat vezérképviselője, Daron Acemoglu.

¹⁶ Két közismert példa: Magyarországon 2000 óta neoliberais retorika mellett nőtt kirívó mértékűre az állami újraelosztás, míg Angliában és az Egyesült Államokban a konzervatív kormányzatok „államtalanítása” nem járt az újraelosztás mérséklődésével hosszabb távon.

Mindeme megszorítások mellett is állítjuk: az átalakult gazdaságokban is sokat jelennek a számok. Az a tény, hogy az orosz kormányzat – a helyi és a központi együtt – a GDP 40 százaléka fölött rendelkezett 2008-ban, vagy akár a szlovák és a balti államok is 33–37 százalékot központosítanak, önmagában cáfolja azt a naponta hallható vélekedést, amely szerint a térségben a minimális állam hívei és a neoliberális dogmák jutottak volna uralomra. Másfelől viszont mind a Putyin-korszak Oroszországa, mind a nagy költségre építő magyar gyakorlat 2002–2008 között bebizonyította alacsony – társadalmi és gazdasági – hatékonyságát.¹⁷ Ezen az úton nem jöttek létre jelentős mértékben közjavak, nem került sor a jövőt megalapozó befektetésekre – főképp a nempiaci területeken –, nem erősödött meg a jogállamiság, és nem utolsósorban nem ment végbe a leszakadó rétegek erőteljes társadalmi integrációja sem. A környezetvédelem, az emberi tőke felhalmozása, a kulturális örökség védelme, a közbiztonság megerősítése vagy a fizikai infrastruktúra felfuttatása az adott időszakot egyáltalán nem jellemezte.¹⁸ Az ellenzék ledarálása nem helyettesíthette a közhasznú, célzott költést Oroszországban sem. Jól láthatóan nemcsak elvileg, gyakorlatilag is egymás ellentéte az aktív és az aktivista kormányzat.

Nem utolsósorban emiatt is *nehezen tudjuk számszerűsíteni, még kevésbé megítélni* azt, hogy az állam visszametszése túlzott, elégséges netán elégtelen lett volna. Egyfelől a formális decentralizálás – például hazánkban – az érdemi döntési jogosultságok központosításával társult (*Antal* [2008]). Másfelől azt is tapasztalhatjuk, hogy az állam egy adott területen – például az adóztatásban, a szabályozásban – megfigyelt túlterjeszkedését nem lehet kiegyenlíteni a más területeken – például a nevelésben, a társadalmi integrációban, a jogkövető magatartás terjesztésében – való elmaradással, és a kettőt átlagolva elfogadható összeteljesítményt vélelmezni. A termelő jellegű beruházások eseti döntésekkel történt támogatása például nem váltja ki az élethosszig tartó tanulásra felkészítést.

Az e részben előadottakból az következik, hogy *a folytonos kormányzás – governance értelemben – és azt megalapozó elemzés* nem merülhet ki a korábbi tervezetek utólagos hatásvizsgálatában. Ezzel szemben a stratégiai szemléletű kormányzás elemei közé került a *kiszámíthatóság*, amit leginkább a nemzetgazdaság alapmutatóin bárki által ellenőrizhető tartós előrehaladás alapozhat meg – például az államadósság/GDP arány, az infláció vagy a hiány fenntartható kezelése tekintetében. Utóbbiakkal ébreszthető fel és szerezhető vissza a nagy átfutási idejű változtatások elengedhetetlen előfeltételét jelentő *társadalmi bizalom* (*Fukuyama* [1997]).

Azonosítható-e az uniós csatlakozás a piaci átmenet végével?

Bár a piacgazdasági átalakulás nem korlátozható földrajzilag, kétségtelenül efféle folyamatokra főleg Európában került sor. Az európaiság és a főáramba való visszatérés gondolata volt a gondolkodás és a döntéshozatal formálásának fő sodra az elmúlt két évtized nagyobb részében.

E megközelítés vitán felül állt az EU-hoz 2004-ben, illetve 2007-ben csatlakozott államokban. Miközben Európa semmilyen értelemben sem azonosítható az EU-val, utóbbi az elmúlt 15 évben – okkal és ok nélkül – állandó hivatkozási ponttá vált térségünkben. És valóban: már a PHARE 1988. évi megindítása óta az EU – és különösen az Európai Bizottság – egyértelműen kezdeményező, sokszor *politikai vállalkozóként* értelmezhető szerepet vállalt a térségben, saját értékrendjének, céljainak és technikai megoldásainak kivetítésére nem is rejtett módon törekedve (*Schimmelfennig és szerzőtársai* [2006]).

¹⁷ Mindkét esetben homogén, végső fokon egypárti, központosított, ellensúlytalan kormányzatokról volt szó.

¹⁸ Különösen akkor állítható ez, ha tekintetbe vesszük, hogy a fejlesztéseket jórészt a magántőke bevonásával (ppp-rendszerben) valósították meg, illetve ha az infrastruktúrafejlesztést nemzetközi összehasonlításban vizsgáljuk.

A keleti bővülés – kellő rálátás mellett – kétségtelenül az EU egyik legnagyobb történelmi sikertörténete. Annál is inkább, mivel ez a közös valuta bevezetésével és a politikai integrációval együtt valósulhatott meg. Az átalakuló országok siettek az uniós követelményeket (túl)teljesíteni, akár volt számukra értelme a konkrét területen, akár nem. A költségvetés kiegyensúlyozása, az árstabilitás például az első évtized feladataival aligha harmonizált. A környezetvédelem kiemelése az európai keretek megteremtése előtt vagy a szociális rendszer elemeinek korábban bírált lemásolása is bizonyára elsietett volt.

Ugyanakkor az europaizáció folyamatának esettanulmányokkal való konkrét elemzése arra utal, hogy az euró be nem vezetése a klubból való kimaradás, más esetben a közös valuta elérésével járó hitelességnövelés nagyon is fontos szerepet játszhat(ott) a második évtized döntéseiben, a kedvező és az ördögi körök kialakulásában egyaránt, ahogy legelősebben a magyar–szlovák kontraszt mutathatja (*Gyórfy* [2009]).

E folyamat több országra kiterjedő és mélyrehatóbb elemzése, amire másutt magunk is több kísérletet tettünk, kettős folyamatra irányíthatja a figyelmet. Egyfelől bizonyos időszakokban és országokban az uniós normák ügyében is egyfajta túlbuzgóság vált megfigyelhetővé. Részint talán ennek ellenhatásaként ugyanakkor és gyakran ugyanott az alkalmazkodás *gyakorta külsődleges és felszínes maradt*. Mivel az új szabályokkal a játékosok nem azonosultak, a kibúvók keresése (és megtalálása) elterjedté vált. Ekkor pedig a jó irányú változások fenntarthatósága kérdésessé válik, pozitív hatásuk is elolvad. Ha például az államháztartás egyensúlya főleg egyszeri bevételi tételek révén javul, vagy ha a környezetvédelmi előírásokat csak kihirdetik, de nem tartatják be – főleg az üzleti érdekek ellenében –, a hatás átmeneti és csekély lehet csak. Mindez jórészt megmagyarázza, hogy az uniós tagság első öt évében miért maradtak el a várakozásoktól és a lehetőségektől a jobb minőségű szabályozás bevezetésétől várható hatások. Mivel a politikai osztály – és főleg a propaganda – a közvetlen, személyre lebontható jóléti javulást rendre eltűnőzt, bizonytalanságát elhallgatta, valamint minden kedvezőtlen lépést az EU-val indokolt, a választók többségét foglalkoztató napi gondok – például a foglalkoztatás – romlása akkor is az Európai Unió ellen fordította a közvéleményt, ha erről az nem is tehetett (például mert nem volt hatásköre e téren).

Egyrészt nem lehetünk meglepve, hogy az EU-tagállamokban is a belföldi tényezők a meghatározók a közösségi és a globális szempontok ellenében. Másrészt mégis meglepő, hogy az új tagállamok közvéleménye és különösen a politikai osztály mily kevésbé tudott és akart azonosulni az Európai Unió közös értékrendjével és az együttműködés kultúrájával. Legyen szó akár az egységes piacról – az önkényes támogatások és a származási ország szerinti különbségtétel tilalmáról –, akár a költségvetési szabályokról, vagy a környezetvédelemtől, már a válságot megelőzően is a kibúvók megtalálása volt a virtus. Ezek után azon sem lepődhetünk meg, hogy az uniós új tagjai *nem vetettek fel saját gondolataikat megoldását szorgalmazó új témákat*. Márpedig az uniós stratégiáját gyakorlatilag meghatározó nagy hármas – Németország, Franciaország és Nagy-Britannia – belső egyezségeiből aligha adódik a korábbinál jobb válasz a Kárpát-medence, a Nyugat-Balkán, az energia-biztonság vagy akár a területfejlesztés hatékonyságának kérdéseire. Ekkor pedig a nyugatiak önzésére, értéknéküliségére, az újak gondjaira való csekély fogékonyságukra utaló, már-már kötelező panaszáradat hitelessége és megalapozottsága legalábbis kérdéses.

A 2007–2009. évi pénzügyi válság néhány hatása

A legutóbbi pénzügyi válság a világgazdaság korábbi és más természetű válságaival való egybevetése, a lehetséges elméleti és normatív megállapítások csokorba szedése nyilván nem az átalakulás irodalmából eredeztethető, és egyébként is külön kötetet igényel

(Szentés [2009]). A következőkben csak néhány, a pénzügyi megrázkódtatás új hulláma által kiváltott és közvetlenül az átalakulás elméletéhez kötődő kérdést vetünk fel, a teljeség igénye nélkül.

Miközben mi sem kevésbé természetes, hogy az átalakult országok egy sor olyan kihívással szembesülnek, amelyek a globális folyamatokba történő beágyazottságuk velejárója (Kolodko [2005]), nehéz lenne elvitatni, hogy a 2007–2009 közötti pénzügyi válság hatására új feladatokkal is szembesültek. Mindenekelőtt új és megrázó élmény volt, hogy másfél évtized után – Lengyelország kivételével – minden átalakult ország a gazdasági összteljesítmény zsugorodásával szembesült, ami főképp a korábbi élvonalasok, azaz a baltiak és Oroszország esetében váratlan és megrázó. Maga a visszaesés ténye és mértéke is rámutatott arra, hogy mily törekeny alapra épült a 2000-s évek növekedési teljesítménye. Szembeötlővé vált az intézményi mutatók szerint már sikeresen átalakult bankrendszerű államok pénzügyi közvetítő és szabályozó rendszerének *eredendő törekenysége*, méghozzá a nemzetközi standardok bevezetése ellenére is: Pálosi-Németh [2008] kifejti, a világ tőkepiacaiba történő beépülés egyoldalú és töredékes maradt, a helyi tőkepiacok pedig hosszabb távra is a másodhegedűs szerepébe szorultak.

A balti csoda összeomlása és Bulgária reménytelen küzdelme a valutatanács elhagyására – amikor a külső egyensúlyhiány miatt a leértékelődés a kisebbik rossz lett volna – rámutatott arra is, hogy az intézményépítést megtakarító, *a fejlődés lépéseit rövidre zárni próbáló megoldások csak átmenetileg lehetnek eredményesek*. Az árstabilitást átmenetileg el lehetett érni, de a költségvetési és pénzpolitika eszköztelenül állt szemben a magánadóság – főleg a devizaadóság – elszaladásával.

Magyarország más átalakult országokkal együtt szembesült a globális pénzügyi rendszerbe való beépülés előnyei mellett a hátrányaival is akkor, amikor az euróövezet szabályozói és szereplői úgy védték magukat, hogy közben a költségeket jórészt a leányvállalatokra és a kívül maradókra terheltek. Amikor a központ a jól menő, jövedelmező évet záró leánycégnak sem hitelez(ett), a külföldi tulajdon problematikusává vált. Egyre többen gondolkoznak azon, mekkora is az optimális aránya a külföldi és a hazai szereplőknek a pénzpiacon.

Amikor azt a kérdést feszegetjük, hogy mit tett/tehetett volna az EU a pénzügyi válság mérséklésére és megelőzésére, *nehéz a régi és az új tagok felelősségét elválasztani*. A régi tagok nem tudtak dülőre jutni a Lámfalussy-bizottság által már 2001-ben javasolt közös felügyelet és szabályozás ügyében, bár 2009 nyarára már körvonalazódnak a megoldások. Az új tagállamok pedig a gyakorlatban úgy viselkedtek, mintha a pénzügyek szabályozását egészében ki lehetne szervezni Frankfurtba. Emellett különösen a gyors euró távlata mellett a hazai pénzügyi közvetítés stabilitásával már nem is kell törődni – gondolhatták. Kívülállónak nyilván nehéz megértenie, hogy az abszolút racionalitás bajnokaiként föllépő pénzügyi és külügyi szereplők miképp lehettek ily' naivak és óvatlanok. Az előbbieket hittek a pénzügyi újítások minden kockázatot leárazó voltában. Utóbbiak meg a mindenkinek csak jót hozó megoldások automatikus létrejöttében – egy 27 tagú közösségben, ahol egy évtizede a nemzeti önzés, diplomatikusan: az erősödő kormányköziség az egyetlen sikermérce, és a közös célokra immár senki sem hajlandó áldozni se pénzt, se időt, se ötleteket, se felkészült, nem leharcolt közszereplőket.

Néhány közgazdaság-elméleti tanulság

Az elmúlt két évtized talán leghevesebb vitatémája volt – és korántsem csak a politikatudományban –, hogy *mikor tekinthető lezártnak az átmenet?* Ez az uniós tagság után is érdekes maradt, hiszen maga az európaizálódás – a bürokrácia természetes egységesítési

törekvései ellenére – sosem eredményezheti és nem is eredményezi az egységesülést, sem a rendszerek egészében, sem olyan részterületein, mint az adó- vagy az oktatáspolitikai. Egyfelől nem kétséges, hogy jelenleg és a jövőben is a korábban nemzeti hatáskörök egyre nagyobb része csúszik át Brüsszelbe, még formális jóváhagyás híján is. Másfelől azonban az sem kétséges, hogy az európai jóléti modellek sokszínűsége (*Sapir* [2006]) a belátható jövő tartós jelensége marad.

Egyfelől nem kérdéses, hogy az uniós csatlakozás és az uniós keretekben folyó gazdaságpolitikai és rendszer-egybehangelődés mellett a „keleti kapitalizmusról” szóló politikatudományi fölvetéseknek nemigen lesz gazdasági alapjuk. Másfelől a pénzügyi válság épp azt fedte fel, hogy az immár közkeletűvé vált intézményi és szabályozási *mutatószámokkal mért változás és a tényleges teljesítőképesség*, vagyis a formális és valós átalakulás közt *szakadék tátonghat*. A jóléti rendszerek, a versenyszférán kívüli területek jó része bizony nem esett át a nemzetközi szervezetekben harmadik generációsnak elkeresztelt reformokon. Sőt ha a szerkezeti összetevőket vesszük, akkor is lehet úgy érvelni, hogy az átalakult országok még ma se tekinthetők Kuznets értelmében „nomális gazdaságoknak” (*Keren–Ofer* [2007]).

*Milyen elméleti hozadéka van akkor két évtized átalakulási kísérleteinek és tévedéseinek? Az e tanulmányban idézett, többnyire önkritikus értékelések nem adnak okot annak a – tantermekben gyakran hallható – vélekedésnek, hogy a folyamat lezárultával immár csak a főáram elemzési eszközeinek alapos alkalmazása maradna a feladat. Márpedig tény az, hogy ahol még van közgazdaság-elméleti képzés,¹⁹ ott a főáram vette át a karmesteri pálcát, s az alkalmazásokat nemigen pótolják más kurzusok sem. Az átalakult országokban ez a meg nem felelés súlyos gond, mert az a tény, hogy a legjobb diákok Nyugaton tanulhatnak tovább, nem oldja fel a hazai társadalmi igények és a standard nyugati tananyag lemásolása közt létrejött feszültséget. A főáram érdeklődési köre, eszmerendszere és megközelítésmódja eleve erőteljesen korlátozza azt, hogy felismerései révén társadalmilag hasznos tudás jöhessen létre térségünkben, a fentebb összegzett kihívások és sajátosságok megválaszolására. Elfogadjuk *Ellman* [2009] (15. o.) ama észrevételét, amely szerint a főáram az új klasszikus változatában is kevésé alkalmas gazdaságpolitikai következtetések megalapozására, és ezzel szemben az intézményépítés, a tulajdoni jogok biztonsága, valamint a második gazdaság ott nem tárgyalt kérdései viszont megítélése szerint meghatározó jelentőségűek. Nem pusztán a térség gazdaságai számára, hanem mint az idézett cikk bemutatja, ennek alapján az elmélet egészébe is vissza kell csatolni e tényezőket, integrálva az utóbbiakkal kapcsolatos tapasztalatokat.*

Hosszú ideje tudjuk, hogy a tulajdonjogok meghatározó szerepet játszanak minden gazdasági rendszer eredményességében. Ezt azonban az átalakulás tapasztalatai alapján *ki kell egészíteni további intézményi tényezők figyelembevételével*. Ezek közé sorolható a kriminalizáció szintje, az államhatalom kiterjedése és hatékonysága (esetleg annak hiánya), az állam foglyul ejtett volta vagy elkülönülése az érdekcsoportoktól, és a mindezek következtében létrejövő *szabályozási hatékonyság*, ami perdöntő a tulajdoni változások eredményessége vagy eredménytelensége tekintetében (*Katz–Owen* [2009]). Érdemes emlékeztetni arra, hogy az átalakulás empirikus elemzéséből levont mindkét idézett felismerés végső fokon Ludwig von Mises sokkal korábbi meglátását igazolja (*Mises* [1978]). Ő az neoklasszikus irányzat főárammá válásának időszakában emelte ki: ez a megközelítés bármekkora népszerűsége is tesz szert az egyetemeken, szükségképp és mindig *korlátozott marad a gyakorlat megértésében*. Különösen is áll ez a felismerés a Mises által folytonosan központi

¹⁹ A két negyedévre szorított, és az elemzési eszközrendszer nélkülöző közgazdasági alapozó képzés például, ami BA szinten immár korántsem csak az üzleti iskolákban terjed, nyilván nem ilyen, ha elterjedtsége meghatározóvá is teszi a képzetlenség eme formáját a papíron gazdasági oklevéllel rendelkezők széles körében.

kérdésnek tekintett, intézményi meghatározottságú szocialista rendszerek működésében és változásainak értelmezésében, így pedig általánosításainak érvénye is eleve sokkal korlátozottabb, mint ahogy azt a nagy elvontsági szint alapján láttatni szeretné.

A „nagy átalakulás” Polányi Károlytól származó fogalma tehát kettős jelentésre tett szert (*Polányi* [1944/1997]). Egyfelől ismételten igazolta a régi intézményi iskola e jeles képviselőjének azt a meglátását, amely szerint a piac létrehozása mindig *kormányzati cselekvést föltételez és igényel*. Másfelől ez a felismerés a konstruktivizmussal szembeni sokkal nagyobb fokú fenntartás mellett értelmezhető, mint ahogy azt maga Polányi és a nyomába lépő átmenetkutatók elgondolták. Az emberi tervezetek folyamatbefolyásoló szerepe nemcsak szabadpiaci viszonyok közt szükségképpen korlátozott. Ebből – és tudásunk von Mises által sokszor kiemelt korlátozottságából – is következik, hogy az egyes tervezetek (például a privatizációs, a költségvetési vagy a nyugdíjreformtervek) *utólagos hatáselemzése korántsem kézenfekvő*. Szó sincs arról, hogy a bevett terv–tény egybevetések, az eredeti célok/tervszámok és a valóság egybevetése *bármiben is eligazítana*. Utólagos bölcsességgel például hiba lenne azt számon kérni, hogy az átalakult országok nem privatizáltak mindent, vagy hogy nem annyi idő alatt és oly’ módon láttak a nyugdíjrendszer vagy az oktatásügy reformjának, amiképp azt a piacosság legbuzgóbb hívei szorgalmazták és szorgalmazzák ma is (*Bokros* [2009]).

Az általunk is képviselt új intézményi megközelítés természetesen nem utasítja el a mennyiségi elemzést, hanem épít annak eredményeire, előfeltételezi annak eredményes és szakszerű végbevitelét a bevett módszertan alapján, és azt minőségi, történeti, intézményi tényezőkkel egészíti ki az alkalmazás során. Egyfelől ismételjük: minden, ami mérhető, azt mérni is kell, amit lehet, mennyiségi nyelven kell kifejezni. Ugyanakkor Török Ádám korábban idézett előadásában meggyőzően érvel amellett, hogy összeegyeztethetetlen paradigmák elegyítésével ugyan könnyebben jutunk olyan formalizált nyelvezetre, amivel cikkünket a világ vezető lapjai elfogadják. Ugyanakkor a dimenzió nélküli vagy a skálán nem mérhető, *egybe nem vethető mértékek kalibrálása kifejezetten értelmetlen, a tisztán verbális leírásnál bizonyára rosszabb magyarázó eredményre vezethet* (Török [m. a.]). A szabálykövetést vagy éppen a korrupciót, a jó kormányzást, a tisztességet nem lehet törtszámokkal kifejezni.

A *fenntarthatóság* tanulmányozása például jobb eredményekre vezet a közpénzügyek és a nyugdíjrendszer eddig meglehetősen háttérbe szorult kérdéseinek égetővé vált megoldásában. Ugyanakkor ismételten kiemeljük a nemzetközi irodalomban újra polgárjogot nyert *puha fogalmak*, így a jó kormányzás (vállalati és országos szinten), a bizalom (egyéni és társadalmi szinten), a mennyiségi növekedés mellett az eredmények területi, nemzedékek és nemek közti *méltányos eloszlásának* hagyományos szempontjait, a környezetvédelem kérdéseivel együtt. Ha ezek közt szinergia jön létre, ha a többféle szempont egy irányba mutat, akkor beszélhetünk csak fejlődésről, a nemzetközi szervezetek és a szakirodalom alapján is. Vagyis a bevezető tankönyvek álláspontjával szemben: *nem pusztán a mérés és a mérhetőség* a lényeg, hanem az értelmezési keret és annak alkalmazási kifinomultsága együttesen határozza meg az elemzés tudományosságát és tartós eredményességét. Az átmenetben épp úgy, mint a közgazdasági elmélet egészében.

Hivatkozás

- ANTAL LÁSZLÓ [2008]: Mi változott és mi nem? Reformhullámok és stagnáló szakaszok váltakozása Magyarországon. Megjelent: *Muraközy László* (szerk.): *Fecseg a felszín és hallgat a mély*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 48–79. o.
- BAGIN, V. A.–OSAKOVSKY, V. V. [2005]: Estimation of the natural rate of unemployment for the Russian Federation in 1994–2004. *Post-Communist Economies*, Vol. 17. No. 1. 33–46. o.

- BOKROS LAJOS [2009]: A reformok kritikus tömege. Megjelent: *Muraközy László* (szerk.): *A jelen a jövő múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 194–240. o.
- BRAGA DE MACEDO, J.–OLIVERA MARTINS, J. [2008]: Growth, reform indicators and complementarities. *Economics of Transition*, Vol. 16. No. 2. 141–164. o.
- BRUNO, M. [1992]: Stabilization and reform in eastern Europe. *IMF Staff Papers*, Vol. 39. No. 4. 741–777. o.
- CSABA LÁSZLÓ [1992]: Kelet-Európa a sokk után. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 10. sz. 889–907. o.
- CSABA LÁSZLÓ [2009]: Crisis in economics? Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSEPELI GYÖRGY–ÖRKÉNY ANTAL–SZÉKELYI MÁRIA–BARNA ILDIKÓ [2005]: Sikervakság: szociálpszichológiai akadályok a piactudáshoz vezető úton Kelet-Európában. Megjelent: *Kornai János–Rothstein, B.–Rose-Ackerman, S.* (szerk.): *Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megteremtése a poszt-szocialista átmenet időszakában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 227–257. o.
- DJANKOV, S.–GLAESER, E.–LAPORTA, R.–LOPEZ-DE-SILANES, F.–SHLEIFER, A. [2003]: The new comparative economics. *Journal of Comparative Economics*, Vol. 31. No. 4. 595–619. o.
- ECB [2009]: *Statistics Pocket Book*. Május, Európai Központi Bank, Frankfurt/M.
- ELLMAN, M. [2005]: Transition: intended and unintended consequences. *Comparative Economic Studies*, Vol. 47. No. 4. 595–614. o.
- ELLMAN, M. [2009]: What did the study of the Soviet economy contribute to mainstream economics? *Comparative Economic Studies*, Vol. 51. No. 1. 1–19. o.
- FUKUYAMA, F. [1997]: *Bizalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GRADSTEIN, M. [2004]: Governance and growth. *Journal of Development Economics*, Vol. 73. No. 2. sz. 505–518. o.
- GYÖRFFY DÓRA [2009]: Gazdaságpolitika bizalom nélkül. Megjelent: *Muraközy László*, (szerk.): *A jelen a jövő múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 162–193. o.
- HAVRYLYSHYN, O. [2008]: Growth recovery in the CIS countries: The minimum threshold of reforms. *Comparative Economic Studies*, Vol. 50. No. 1. 53–78. o.
- IMF [2008]: *Regional Economic Outlook: Sub-Saharan Africa, 2009*. Washington, D.C. letöltve 2009. március 11. www.imf.org.
- KAASE, M.–WENINGER, A.–SPARSCUCH, V. (szerk.) [2002]: *Handbook of Three social sciences in Central and Eastern Europe: Economics, Political Science and Sociology*. GESIS–Collegium Budapest, Berlin.
- KATZ, B.–OWEN, M. [2009]: Are property rights enough? Re-evaluating a big bang claim. *Economics of Transition*, Vol. 17. No. 1. 75–96. o.
- KEREN, M.–OFER, G. [2007]: Are transition economies normal developing countries? The burden of the socialist past. Megjelent: *Estrin, S.–Kolodko, G.W.–Uvalic, M.* (szerk.): *Transition and beyond*. Palgrave, London–New York, 58–88. o.
- KOLODKO, G. W. [2000]: *From Shock to Therapy*. Oxford University Press, Oxford.
- KOLODKO, G. W. (szerk.) [2005]: *Globalization and Social Stress*. Nova Science, New York.
- KORNAI JÁNOS [1993]: Transzformációs visszaesés. *Közgazdasági Szemle*, 40. évf. 7–8. sz. 569–599. o.
- KORNAI JÁNOS [2008]: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRUEGER, A. E. [1998]: Whither the World Bank and the IMF? *Journal of Economic Literature*, Vol. 34. No. 4. 1893–2020. o.
- KRUGMAN, P. [1998]: Two cheers for formalism. *Economic Journal*, Vol. 108. No. 451. 1829–1836. o.
- MIHAJLEK, D.–KLAU, M. [2004]: The Balassa-Samuelson effect in Central Europe: a disaggregated analysis. *Comparative Economic Studies*, Vol. 46. No. 1. 63–94. o.
- MIHÁLYI PÉTER [2008]: *Miért beteg a magyar gazdaság?* HVG Kiadói Rt., Budapest.
- MISES, L. VON [1978]: *Epistemological Problems of Economics*. New York University Press, New York.
- MNB [2008]: Jelentés az infláció alakulásáról. Budapest, május 18., www.mnb.hu.
- ODLING-SMEE, J. [2006]: The IMF and Russia in the 1990s. *IMF Staff Papers*, Vol. 53. No. 1. 151–194. o.
- OLSON, M. [2000]: *Power and prosperity: Outgrowing communist and capitalist dictatorships*. Basic Books, New York.
- PALDAM, M.–GUNDLACH, E. [2008]: Two views on institutions and development: the Great Transformation and the Primacy of Institutions. *Kyklos*, Vol. 61. No. 1. 65–100. o.

- PÁLOSI-NÉMETH BALÁZS [2008]: A feltörekvő országok tőkepiacai a globalizáció folyamatában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PHELPS, E. S [1968]: Money-wage dynamics and labor market equilibrium. *Journal of Political Economy*, Vol. 76. No. 4. 678–711. o.
- PICKEL, A. [2002]: Transformation theory: scientific or political? *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 35. No. 1. 105–114. o.
- POLÁNYI KÁROLY [1944/2004]: A nagy átalakulás: korunk gazdasági és politikai gyökerei. Napvilág Kiadó, Budapest.
- POPOV, V. [2007]: Shock therapy versus gradualism revisited: lessons from transition economies after 15 years of reforms. *Comparative Economic Studies*, Vol. 49. No. 1. 1–31. o.
- RUTLAND, P. [2008]: Putin's economic strategy: is the oil boom sustainable? *Europe-Asia Studies*, Vol. 60. No. 6. 1051–1072. o.
- SAPIR, J. [2006]: Globalization and the reform of European social models. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44. No. 2. 369–390. o.
- SCHIMMELFENNIG, F.–ENGERT, S.–KNOBEL, H. [2006]: *International Socialization in Europe: European Organizations, Political Conditionality and Democratic Change*. Palgrave, New York.
- SCHÖNFELD, R.–BRADA, J.C.–SLAY, B. (szerk.) [1996]: *Die Rolle der Internationalen Finanzinstitutionen in Mittel- und Osteuropa*. R. Oldenbourg Verlag für die Südosteuropa Gesellschaft, München.
- SZAKOLCZAI GYÖRGY [2006]: A gazdaságfejlődés elméletének megújulása. *Valóság*, 49. évf. 3. sz. 1–35. o.
- SZENTES TAMÁS [2009]: *Ki, mi és mitől van válságban?* Napvilág Kiadó, Budapest.
- TAMIRISA, N.–IGAN, D. [2008]: Are weak banks leading to credit booms? *Comparative Economic Studies*, Vol. 50. No. 4. 599–619. o.
- TÖRÖK ÁDÁM [megjelenés alatt]: A közgazdaságtan és a „tények”. Megjelenik: *Muraközy László* (szerk.): *Fenntartható-e a fenntarthatatlan fejlődés?* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WAGENER, H.-J. (szerk.) [1993]: *On the theory and policy of systemic change*. Physica Verlag, Heidelberg–New York.
- WILHELM, J. H. [2003]: The failure of the American Sovietological profession. *Europe-Asia Studies*, Vol. 55. No. 1. 59–72. o.
- WINIECKI, J. [1986]: Are Soviet-type economies entering an era of long term decline? *Soviet Studies*, Vol. 38. No. 3. 318–348. o.
- WINIECKI, J. [2002]: An inquiry into the early drastic fall of output in post-Communist transition: an unsolved puzzle. *Post-Communist Economies*, Vol. 14. No. 1. 5–30. o.